2. ՏԵՂԱԿԱՆ ՖԵՈԴԱԼՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՄՈՆՂՈԼՆԵՐԻ ՎԱՐԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավարտելով նվաճումները, մոնղոլներն իրենց տիրապետության տակ ընկած երկրներում կառավարման ձևերը հիմնականում թողեցին նախկինը։ Մինչև 1254 թ. աշխարհագիրը, զբաղված լինելով կողոպուտով, ավերածություններով ու կոտորածներով, նրանք քիչ էին միջամտում այդ երկրների ներքին կառավարման գործերին։

Տեղական իշխողների կողքին Չարմաղանի կողմից նշանակված մոնղոլ գործակալները, սկզբում օժտված էին գերազանցապես զինվորական իշխանությամբ։

Տեղական ֆեոդալներին իրենցից կախվածության մեջ պահելու նպատակով մոնղոլները նրանց նշանակում էին զանազան ռազմա-վարչական պաշտոնների, ամուսնացնում մոնղոլ կանանց հետ, սիրաշահում թանկարժեք նվերներով և այլն։

«Վրաց ժամանակագրության» հեղինակը վկայում է, որ «...թաթարները նրանց (իշխաններին) բյուրապետ նշանակեցին, որին դումնապետ էին կոչում։ Իշխաններ ընտրեցին նրանցից. առաջինը Եգարսլան Բակուրցիխելուն... Նրան հանձնեցին Հերքի, Կախքի, Կամբեչիանի զորքը, Թփղիսից վերև՝ մինչև Շամախու սարը։ Շանշեին հանձնեցին իր ու Ավագի կալվածները, Վահրամ Գագեցուն՝ ողջ Սոմխիթը, Գրիգոր Սուրմելիին՝ Քարթլին, Թորել-Գամրեկելիին՝ ...Ջավախքը, Սամցխեն և վերև՝ մինչ Կարնո քաղաք, իսկ Ցոտնե Դադիանիին ու Ռաճայի էրիսթավին՝ ողջ այնկողմյան թագավորությունը։

Այսպես կարգեցին թաթարները և բաժանեցին Վրաստանը...»[6]։

Ավագի՝ որը արու զավակ չուներ, կալվածները Շահնշահին էին հանձնել ժամանակավորապես, քանի որ, ըստ «Վրաց ժամանակագրության» հեղինակի վկայության, Ավագը շուրջ հինգ տարի բացակայել է հայրենիքից, եղել է նախ Բաթու խանի, իսկ հետո Մանգու խանի մոտ՝ Ոսկե Հորդայում և Կարակորումում[7]։

Առանձին նահանգներում ու գավառներում, որտեղ ոչնչացրել էին տեղական իշխողներին, և այն շրջաններում, որոնք հանդիսանում էին մոնղոլների ձմեռանոցներն ու ամառանոցները, կառավարիչները նշանակվում էին մոնղոլական վերնախավից։ Նրանք այդպես վարվեցին, ինչպես ավելի «Մեծ Հայքի» վիլայեթի գավառների մեծ մասում[8]։

Կուսակալության ժամանակաշրջանում հայ ֆեոդալական տիրույթներում առանձնապես լուրջ փոփոխություններ տեղի չունեցան։ Զաքարյանների ֆեոդալական իշխանությունը դարձավ մոնղոլների ավատառու երկիր՝ Արևելյան

---

6 *«Վրաց ժամանակագրություն», էջ 88։*

7 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97։*

8 *Ելնելով թուրք ճանապարհորդ Էվլիա Չելեբիի և Արաբ-Շահ Ահմադի տված տեղեկություններից, կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգներում 56 գավառ է եղել։ Տե՛ս* «Seyasetname», Istanbul, *1887, «Պատմութիւն Լենկ-Թիմուրայ», Երուսաղեմ, 1873։*

Վրաստանի թագավորության կազմում և պահպանեց իր ներքին ինքնավարությունը՝ սկզբում երեք, հետո հինգ ռազմա-վարչական միավորների—թումանների սահմաններում։ Զաքարյանները շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել վրացական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնները և հայկական ֆեոդալական տների նկատմամբ ունեցած գերադասությունը։ Ավագը հոր՝ Իվանեի մահից հետո, 1227 թ. ժառանգել էր ինչպես աթաբեկությունը, այնպես և Զաքարյան ֆեոդալական տան ավագության դիրքը։ Զաքարեի որդի Շահնշահը վարում էր ամիրսպասալարի, իսկ Վահրամ Գագեցին՝ մսախուրթ-ուխուցեսի պաշտոնները։ Երկրի քաղաքական կյանքին, հատկապես մոնղոլների կողմից ձեռնարկվող ռազմական գործողություններին ակտիվ մասնակցություն էին ցուցաբերում նաև Զաքարյան ֆեոդալական տան կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչները՝ Շահնշահի Զաքարիա և Վահրամի՝ Աղբուղա որդիները։

Զաքարյանների երեք ճյուղերի ներկայացուցիչները՝ թումանների կառավարիչները, որպես նվաճողների ավատառուներ, կատարում էին ավատառուական բոլոր պարտականությունները։ Այն է՝ իրենց ռազմական ուժերով մասնակցում էին մոնղոլների կողմից ձեռնարկվող ռազմական գործողություններին, վճարում էին պահանջվող հարկերը, ապահովում էին մոնղոլական երթևեկող պաշտոնեությանը փոխադրական միջոցներով ու կենսամթերքներով և այլն։ «Եւ ապա սկսան հարկապահանջութեամբ և երթևեկութեամբ և զինուորութեամբ նեղել զնոսա...» (տեղական իշխողներին), վկայում է ժամանակակից պատմիչը[9]։

Հայկական ֆեոդալական մյուս տները՝ Պռոշյանները, Դոփյանները, Վաչուտյանները, Պահլավունիները, Արծրունիները, սկզբնական շրջանում նաև Օրբելյաններն ու Ջալալյանները, Զաքարյանների ավատառուներն էին և նրանց նկատմամբ էին կատարում իրենց պարտավորությունները՝ հարկատրվություն, զորք տալ, շինարարական աշխատանքներին մասնակցություն և այլն։ Նրանցից շատերը Զաքարյանների մոտ վարում էին բարձրաստիճան վարչական պաշտոններ։ Զաքարեի և Իվանեի մորեղբոր՝ ամիր Սարգսի Խորասա որդին, Բուբակ իշխանաց իշխանի մահից հետո, վարում էր Զաքարյանների արքունիքի գործակալի՝ մսախուրթ-ուխուցեսի պաշտոնը։ XIII դարի սկզբում ստեղծված երեք իշխանություններում կառավարչի պաշտոններ են վարել՝ Սյունիքում՝ Էլիկում Օրբելյանը, Այրարատում՝ Վաչեի որդի Քուրդ Վաչուտյանը, որի իշխանանիստ գյուղում՝ Վարդենիսում, կանգ էր առել Կիլիկիայի Հեթում թագավորը՝ Մանգու խանի մոտ գնալիս, և որի մասին պատմիչն ասում է. «Հաճոյ եղեալ այլազգի զօրացն նետողաց...»[10], Վայոց ձորում՝ Պռոշ Խաղբակյանը։ Վերջինիս խաղացած դերով և գերիշխող դիրքով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ XIII դարի 40—50-ական թվականներից Խաղբակյանների ֆեոդալական տունը սկսեց նրա անունով անվանվել Պռոշյան։ Պռոշը 20-ական թվականներից լինելով կառավարիչ, միաժամանակ վա-

9 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 263, տե՛ս և էջ 269, Գրիգոր Ակներցի, էջ 8, 10, 11, 16։

10 Զաքարիա Սարկավագ, էջ 18, Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 103։

րում էր Զաքարյանների զինական ուժերի սպարապետի պաշտոնը՝ մինչև իր կյանքի վերջը (1284)։

Պռոշը, որպես հայկական զինված ուժերի սպարապետ, ևռանդուն մասնակցություն է ունեցել Ջալալ ադ-Դինի դեմ մղված մարտերին՝ վրաց-հայկական բանակում, ապա Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների գրավմանը՝ Բաչուի արշավանքների ժամանակ։ Դոփյաններից «Տղա» մականունը կրող Գրիգոր իշխանը վարում էր Ավագի տան հեջուբի պաշտոնը։ Բաչուի նվաճումների ժամանակ նա եղել է հայկական զորաջոկատի հրամանատար։ Պահլավունիների ձեռքում էր գտնվում Անի քաղաքի կառավարչի՝ ամիրայի պաշտոնը։ Ավագյանների և իր տիրույթների անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով Հասան Ջալալի հետ Գրիգոր Տղան մեկնել է Բաթու խանի մոտ՝ նրա հովանավորությունը ստանալու համար։

Տեղական խոշոր ֆեոդալներին պաշտոններ տալու և սիրաշահելու քաղաքականությունը չլատում էր տեղական իշխանների ուժերը և նրանց ընդվզումները՝ ուղղված մոնղոլների դեմ։

Ավագը մինչև 40-ական թվականների կեսերը Չարմաղանի կողմից դիտվում էր որպես վրացական արքունիքի ներկայացուցիչ և Հայաստանի փաստական տիրակալը, ուստի և մոնղոլները ամեն կերպ ջանում էին նրան դարձնել իրենց հենարանը և «նովաւ նվաճել զամենայն աշխարհս»։

1240-ական թվականների սկզբին Ավագը ստանձնում է Բաչուի հանձնարարությունը և խաքանի ներկայացուցիչ Տոնղուս Աղա անունով մի ազնվականի հետ, հատուկ առաքելությամբ, գնում է մոնղոլներից խուսափած և Սվանեթի անառիկ վայրերում ապաստանած վրաց Ռուսուդան թագուհու մոտ՝ վերջինիս հպատակության բերելու առաջարկով։ Պատվիրակությունը կատարում է իր առաքելությունը, վրաց թագուհին ստիպված է լինում ճանաչել մոնղոլական գերիշխանությունը։ 1246 թ. Գույուկ խաքանը Արևելյան Վրաստանի գահի վրա է հաստատում Գեորգի Լաշայի Դավիթ որդուն, որը միաժամանակ ճանաչվում է «Գյուրջիստանի վիլայեթի» մելիք՝ հաքիմ։ Իսկ Արևմտյան Վրաստանում, որը շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, համեմատաբար զերծ էր մնացել ասպատակություններից, բայց ճանաչել էր մոնղոլների գերիշխանությունը և պարտավորվել էր հարկեր վճարել, գահը հանձնում է Ռուսուդանի որդուն՝ Դավթին, որին մեծարելով կոչեցին Նարին-արքունի դեմք-սեփիս պիրի[11]։

1246 թ. արևմտյան երկրներից կայսրության հասանելիք հարկերը հավաքելու նպատակով Գույուկ խաքանը Արղունի գլխավորությամբ մեծ հանձնախումբ ուղարկեց Իրան։ 1247 թ. Արղունը նշանակվեց Իրանի և նրա սահմանակից երկրների բասղաղը։ Հարկահավաքը Իրանում 1247 թ. ավարտելուց հետո, հարկահանները անցնում են Անդրկովկաս, իսկ 1248 թ. ընդգրկում նաև Հայաստանը։

1236—1237 թթ. Ռուսաստանում, իսկ 1247—48 թթ. Իրանում և Անդրկովկասում անցկացված այս հարկահանությունը ցույց է տալիս, որ ավարառության ու կողոպուտի ծարավի քոչվոր ազնվականությունը նվաճված

---

11 Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 79։

երկրները դիտում էր որպես իր սեփականությունը և հարկադրման ու հարկահանման գործը դարձրել էր կամայականությունների, բռնությունների ու չարաշահումների գլխավոր միջոց։

Մինչև 1254 թ. ընդհանուր աշխարհագիրը, մոնղոլները նվաճված երկրներում գանձել են անշարժ և շարժական ունեցվածքի 1/10—1/30 մասը։ Դա ոչ թե եկամտից, այլ ամեն ինչից գանձվող հարկ էր։ Ծանր էր, մանավանդ, ամեն անձից 60 արծաթ դրամի չափով գանձվող գլխահարկը։ Հարկահանությունը՝ ուղեկցված կամայականություններով, աղետալի բնույթ էր ստանում։

«...Ամեն ժամ գալիս էին և հարկեր պահանջելով նեղացնում էին վրաց և հայոց իշխաններին, ոմանցից պահանջում էին ոսկի կտավ, ոմանցից բազե թռչուն, ոմանցից լավ շուն և ձի...»[12]

«...և այսպես էլ ավերեցին արևելից աշխարհը, տրովհետև մի փոքր գյուղը 50 կամ 30 մարդ էին հաշվում, 15 տարեկանից վերը մինչև 60 տարեկանը գրանցում էին և հաշվառման վերցրած ամեն մի գլխից 60 սպիտակ էին առնում...»[13]։

«Եվ բոլորից պահանջում էին խստագույն հարկեր ավելի քան մարդը կարող էր տալ, սկսեցին աղքատացնել և նեղել անհնարին չարչարանքներով և տանջանքներով և մամլակներով։ Եվ թաքնվողին բռնում և սպանում էին, և ով չէր կարող հարկը վճարել նրանց երեխաներին էին վերցնում պարտքի դիմաց...»[14]։

Մոնղոլների վարած դաժան կեղեքման, բռնությունների և ահաբեկման քաղաքականությունը շուտով առաջ բերեց խորը ատելություն նվաճված երկրներում։ Իրենց նախկին քաղաքական և տնտեսական դիրքերը վերականգնելու նպատակով վրաց և հայ ֆեոդալները համախմբվում են վրաց Դավիթ թագավորի շուրջը հավանաբար 1248 թ. և որոշում են ապստամբել։

Հայերի ու վրացիների ապստամբության նախապատրաստման մասին վկայում է նաև Պլանո Կարպինին, նա գրում է. «Նրանք մտադիր են ապստամբել, ինչպես մենք նրանցից իմացանք»[15]։

Կիրակոս Գանձակեցին, Գրիգոր Ակներցին և XIV դ. վրաց Անանուն պատմիչը գրեթե նույն ձևով են նկարագրում այդ դեպքերը[16]։ Ըստ նրանց Դավիթ թագավորը զորաժողով է հրավիրում, ճաշկերույթի ժամանակ իշխանները հաշվում են իրենց ուժերը և որոշում հանկարծակի հարձակվել թշնամու վրա, ոչնչացնել նրան և հայրենիքն ազատել։ Իշխանների այս որոշմանը հակառակ էր Ավագը, իսկ քաղաքում գտնվող մոնղոլական զորքը 1249 թ. իմանալով նախապատրաստվող ապստամբության մասին, հայտնում է իր զո-

---

12 Գրիգոր Ակներցի, էջ 20։

13 Նույն տեղում, էջ 22։

14 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 362։ Գրիգոր Ակներցի, էջ 20—21, «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 93—95։

15 *Языков Д.*, Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII—XIV и XV столетиях, СПб, 1825, стр. 191.

16 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 319—320։

րավարներին, որոնք անմիջապես պատժիչ զորամասեր են ուղարկում ապըստամբ իշխանների տիրույթները, ձերբակալում են բոլորին և սաստիկ ավերածության մատնում նրանց գավառները, կոտորում բնակչությանը։

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ մոնղոլական զորքի ավագանին հանկարծակի որոշում է կոտորել հայերին ու վրացիներին, պատճառաբանելով, թե Վրաց թագավորն իր բոլոր իշխաններով զորաժողով է արել ու որոշել կոտորել մոնղոլներին։ Պատմիչը նշում է, որ իսկապես Տփղիսում Դավիթ թագավորի մոտ զորաժողովի են հավաքվել վրաց և հայ իշխանները և երբ գինուց մի քիչ տաքացել են, նրանցից մի քանիսն ասել են «ինչո՞ւ ենք մենք սրանց (մոնղոլներին) ծառայում, տեսնելով զորքի այսքան բազմություն, եկեք հանկարծակի հարձակվենք նրանց վրա, կոտորենք, ջնջենք նրանց»[17]։

Գրիգոր Ակներցին էլ վկայում է, որ Վրաց թագավորի մոտ մեծ ճաշկերույթի և ուրախության ժամանակ իշխանները հաշվում են վրաց և հայոց զորքերի թիվը և գտնում են, որ իրենք կարող են մոնղոլների զորքին հաղթել, դրանից հետո իրենց վրա գլխավորներ են նշանակում։ Սակայն նրանցից մեկը մատնում է մոնղոլներին, թե վրաց թագավորն իր իշխաններով որոշել են կռվել ձեր դեմ[18]։

«Վրաց ժամանակագրությունից», սակայն, երևում է, որ Ավագի ջանքերն իզուր էին անցել, վրաց և հայ իշխանները դիմել են գործնական քայլերի։ «Այս խառնաշփոթությունների մեջ էր (երկիրը), երբ Կոխտայի ծայրը (Կոխտասթավի) հավաքվեցին Վրաստանի այսկողմյան և այնկողմյան իշխանները, Եգարսլանը, Ցոտնե Դադիանին, Վահրամ Գագեցին, Ղվարղվարեն, Շոթա Կուպարը, Թորղան, հեր-կախեցիք, քարթլեցիք, Թորելի Գամրեկելը, Սարգիս Թմոգվեցին, մեսխերն ու տայեցիք»։ Հավաքվածները որոշում են միավորվել և կռվել թաթարների դեմ, պատերազմել։ Հավաքատեղի են ընտրում Քարթլին, որից հետո ցրվում են կռվին նախապատրաստվելու նպատակով[19]։

Այնուհետև նույն հեղինակը հաղորդում է, թե, երբ մոնղոլները իմացան վրացիների ի մի գումարվելու մասին, նրանց երկու զորավարները՝ Բիչոն (Բաչում) և Անգուրգը եկան Կոխտայի ծայրը, հանդիպեցին վրաց ավագանուն և քանի որ վերջիններիս զորքը ցրվել էր, նրանք ի վիճակի չէին դիմադրել մոնղոլներին։ Բիչուն և Անդուրգը ավագանուն կալանավորում են ու տանում Անիի երկիրը՝ Շիրակավան կոչվող վայրը։ Չարմաղանի հարցին, թե ի՞նչ է նշանակում ձեր ի մի գումարվելը, եթե ըմբոստացում չեք պատրաստում, իշխանները պատասխանում են, թե «ոչ ի ըմբոստացում գումարվեցինք, այլ որպեսզի ձեր գործը կարգավորենք և հարկ նշանակենք ձեզ վճարելու»։ Չարմաղանը չի հավատում և հրամայում է մերկացնել բոլորին, ձեռները կապել, շոգին հրապարակում մերկ նստեցնել և ամեն օր հարցաքննել, իմանալ

---

17 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 319—320։
18 Տե՛ս Գրիգոր Ակներցի, էջ 20—21։
19 Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 93։

նրանց գումարման իսկական նպատակը, և եթե չխոստովանեն, բոլորին մահապատժի ենթարկել[20]։

Կիրակոս Գանձակեցին այս առթիվ գրում է, թե մոնղոլական պատժիչ զորամասերը տեղ հասնելով, ցանկացան բոլորին կոտորել, բայց մոնղոլ զորավարներից մեկը՝ Չաղատայը, որ մտերիմ էր Ավագին, կանխում է կոտորածը։ Տեղում գտնվող վրաց և հայ իշխաններին ձերբակալում են, իսկ բացականերին շտապ կանչում են իրենց մոտ։

Ավագ Զաքարյանի մայրը ներկայանում է մոնղոլ զորավարներին և երաշխավորում է իր որդու անմեղությունը, Ավագն էլ է ներկայանում ու բազմաթիվ վկայություններով ապացուցում, որ այդ ծրագրին մասնակից չէ։ Վրաց Դավիթ թագավորը և հայ ու վրաց իշխանները երեք օր ձեռքերն ու ոտքերը բարակ չվանով կապած մնում են հրապարակում, նրանց ծաղրում ու անարգում են[21]։ Ըստ Գանձակեցու, կալանավորվածները Ավագի միջնորդությամբ (իսկ ըստ «Վրաց ժամանակագրության» հեղինակի՝ Ցոտնե Դադիանու միջնորդությամբ) մեծ փրկագին տալով ազատվում ու վերադառնում են իրենց տեղերը[22]։

Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին վկայում են նաև, որ ապըստամբության ղեկավարներին ազատ արձակելուց հետո, մոնղոլները հարձակվում են Վրաց կողմերի բազում գավառների վրա, շատերին կոտորում են ու գերեվարում, անթիվ տղամարդկանց, կանանց և մանուկներին գետերում խեղդում[23]։

Վարդանը նշում է, որ «...Անթիւս կոտորեցին և գերեցին գեօղս և ագարակս և գործեցին խայտառականս ի կանայս 'ի Հայս, և աւելի յաշխարհն Վրաց»[24]։

* * *

XIII դարի 50-ական թվականներից Հայաստանում Զաքարյանների ավատառու ֆեոդալական մի քանի տիրույթներում աշխուժացան ֆեոդալական կենտրոնախույս ձգտումները։ Այդ ձգտումների ակտիվ դրսևորմանը նպաստեց օտար տիրապետության առկայությունը, որի վարած ներքին քաղաքականությունը, ինչպես կտեսնենք, հենց այդ նպատակն էր հետապնդում։ Ներքին Խաչենի տեր Հասան Ջալալը, օգտագործելով իր մտերմական հարաբերությունները Ոսկե Հորդայի Բաթու խանի և նրա որդի Սարթախի հետ, կարողացավ իր տիրույթը միաժամանակ հանել Վրաստանի և Զաքարյանների գերիշխանությունից, անջատվել Ավագյանների թումանից, ստեղծել անկախ թուման և անմիջապես ենթարկվել խաքանին։ Սա այն ժամանակաշրջանն էր,

20 Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 93։
21 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 320։
22 Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 94—95։
23 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 320—321։
24 Վարդան, էջ 148։

երբ նա իրեն հայտարարել է «...բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի եւ ի յօգնասահման Նահանգի թագաւոր...»[25]։

1250-ական թվականների սկզբին բավականաչափ հզորացավ նաև Սյունյաց Օրբելյանների ֆեոդալական տունը։ Էլիկում Օրբելյանի մահից հետո իշխանությունն անցել էր նրա եղբորը՝ Սմբատին։ Վերջինս Օրբելյանների տիրույթները փրկելու և Ավագի, իսկ նրա մահից հետո (1250) նրա կնոջ՝ Գոնցայի հետապնդումներից ազատվելու նպատակով, մեկնում է Կարակորում, Մանգու խանին տանելով որպես նվեր թանկարժեք մի գոհար[26]։

Մանգու խանը նրան և նրա տիրույթները դասում է մեծ խանին անմիջապես ենթակա «ինջու»-ների շարքը, հանում է Վրաստանի և Զաքարյանների գերիշխանությունից, դարձնում ինքնուրույն թուման։

Սմբատը, ստանալով Մանգու խանի հովանավորությունը, վերադառնում է հայրենիք, ներկայանում Բաչուին, նրանից ռազմական օգնություն ստանում, գրավում Որոտանը՝ մինչև Բորոտն և Բղեն, Եղեգիսը, Վայոց Ձորը, Փողահանսը, Ուրծը, Վեդին՝ իր ձորով մինչև Երևան ու Կոտայք և Գեղարքունիքի զգալի մասը։

Տիրանալով Սյունյաց Օրբելյանների նախկին կալվածներին, Սմբատը, ամենայն հավանականությամբ, հետապնդել է հեռուն գնացող քաղաքական նպատակներ։ Ավագի մահից հետո նա ձգտում էր Հայաստանի քաղաքական կյանքում թելադրողի դերում հանդես գալ, գրավել Ավագի դիրքն ու ազդեցությունը, չեզոքացնել Զաքարյանների առանց այն էլ թուլացած դիրքն ու հեղինակությունը։ Ավելին՝ ասպարեզից հեռացնել նրանց ներկայացուցիչներին։

Իր նպատակին հասնելու համար Սյունյաց իշխանը մեծապես օգտագործել է Մանգու խանի հետ ունեցած իր կապերը։

Հասան Ջալալին և Սմբատ Օրբելյանին այս շրջանում արքայական տիտղոսներ վերագրելը[27] թերևս հենց նրանց ներքին ինքնավարության և վրացական թագավորության կազմից արդեն դուրս եկած լինելու հանգամանքով է բացատրվում։

XIII դարի հիսուն-վաթսունական թվականներին, վրաց թագավորության և հատկապես Զաքարյան ֆեոդալական իշխանության քաղաքական կյանքում հանդես են գալիս նոր գործիչներ, որոնք որոշակի դեր են խաղում «Գյուրջիստանի վիլայեթի» գործերում։ Դրանցից են Սադուն Արծրունին՝ Մահկանաբերդի տերը, և սահիբ դիվան Շամս-ադ-դին Մուհամմեդ Ջուվեյնին՝ նշանավոր պատմաբանի եղբայրը, ինչպես նաև նորահայտ մեծահարուստներ Մանազկերտցի Ումեկը և նրա որդին՝ Ճարը, Սեբաստացի Ուքան Քարիմադին և Պապքան Վախրադին՝ վաճառական եղբայրները, Ավետիքի որդի Սենուփ Սահմադինը։

---

25 «Վիմական տարեգիր», էջ 8, տե՛ս և 96, 122, *И. Орбели*, h'Асан Джалал, князь Хаченский, стр. 430.

26 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 405—411։

27 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 959, «Վիմական տարեգիր», էջ 81, 122, 134։

Սմբատ Օրբելյանի քաղաքական ձգտումների իրականացման ճանապարհին լուրջ ախոյանի դերում հանդես եկավ Սադուն Արծրունին։ Սա ճարպկորեն շահեց մի կողմից՝ վրաց Ուլլու Դավիթ թագավորի կնոջ՝ Գոնցայի, և մյուս կողմից՝ պարսիկ սահիբ դիվան Ջուվեյնու աջակցությունը և երկրում գերիշխող դիրք գրավելու մրցակցության մեջ հաղթող դուրս եկավ։

Ավագի մահից հետո Գոնցան ամուսնացել էր վրաց Դավիթ թագավորի հետ։ Ավագից ունեցած խոշաք անունով դեռահաս աղջկան նա հանձնել էր Սմբատ Օրբելյանի խնամակալությանը, որպես իր ավատառուի։ Սմբատը, օգտագործելով այդ, աշխատեց զավթել Ավագի տիրույթները։ Տեղեկանալով այդ մասին, Սմբատի՝ Կարակորում գնալուց հետո, Գոնցան Սադուն Արծրունուն է նշանակում խոշաքի խնամակալ։ Խնամակալի դերում փոխարինելով Սմբատին՝ նա փորձում է վրաց թագուհու վստահությունն օգտագործել Սյունյաց «արքային» կործանելու, Հայաստանում և Անդրկովկասում նրա օրինակով իր դիրքը բարձրացնելու համար[28], սակայն այդ նրան միայն մասամբ է հաջողվում։

Ինչպես Սմբատը, այնպես էլ Սադունը իրենց նպատակին հասնելու համար ոչնչի առաջ կանգ չէին առնում, մի բան, որ ցանկալի էր մոնղոլ նվաճողներին, քանի որ նվաճված երկրներում նրանց վարած քաղաքականությունը հենց այդ էր հետապնդում։ Որպեսզի խափանեին դիմադրությունը, մոնղոլները մասնատում, մանրացնում էին տեղական իշխանությունները և թշնամություն էին սերմանում իշխողների միջև։ Նվաճողների նման քաղաքականության վառ օրինակներ են Վրաստանում երկու թագավորներ նշանակելը (Ռուսուդանի՝ Նարին Դավիթ և Գեորգի Լաշայի՝ Ուլլու Դավիթ որդիները), Հասան Ջալալի համար արտոնյալ դիրք ստեղծելը, Օրբելյան ֆեոդալական տան հովանավորումը, Սադունի և Սմբատի մրցակցության ամբողջ ընթացքում վարած երկդիմի քաղաքականությունը և շատ այլ օրինակներ[29]։

• • •

Հարկային ծանր քաղաքականությունը, հարկահանման դաժան ձևերն ու մեթոդները, քոչվոր ազնվականության ու պաշտոնեության անկաշկանդ կամայականություններն ու բռնությունները 40-ական թվականների վերջերից պատճառ դարձան նվաճված գրեթե բոլոր երկրներում ժողովուրդների ապստամբական շարժումներին։ Անհնազանդության առաջին այդ դրսևորումները ստիպեցին նվաճողների կառավարող շրջաններին մասամբ սահմանափակել կամայականությունները, զորքերի ու ազնվականության սանձարձակությունները։

---

28 Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ..., գիրք 1, էջ 213։

29 Կ. Մարքսը խոսելով Ռուսաստանում մոնղոլների վարած քաղաքականության մասին, գրել է. «Գրգռել իրար դեմ ռուս իշխաններին, պահպանել անմիաբանությունը նրանց մեջ, հավասարակշռել նրանց ուժերը և թույլ չտալ նրանցից որևէ մեկին ուժեղանալ—այս բոլորը թաթարների ավանդական քաղաքականությունն է եղել» *C. Marx*, Secret Diplomatic History of the Eighteneth Century, London, 1899, p. 38.

Մանգուն, ստանձնելով խաքանի պարտականությունները, ամբողջ կայսրության մասշտաբով անցկացրեց մարդկանց, անասունների, շարժական և անշարժ ունեցվածքի հաշվառում-աշխարհագիր։ 1252—1257 թթ. իրականացված այդ միջոցառումը նպատակ ուներ կարգավորել հարկահանությունը, ամրապնդել գրաված երկրների տնտեսական նվաճումը և ավելի հաստատուն հիմքերի վրա դնել բանակն ու զինվորական ծառայությունը։

Ընդհանուր աշխարհագիրն անց է կացվել ամենուր՝ Չինաստանում՝ 1252, Իրանում՝ 1253, Անդրկովկասում՝ 1254, Ռուսաստանում՝ 1257 թվականներին։

Վրաց Անանուն «Ժամանակագրության» մեջ ասված է, որ աշխարհագիրը գլխավորող Արղուն բասղաղը «Երբ Վրաստան հասավ, Դավթի թագավորության բոլոր բնակիչները մեծ պատուհասի մատնվեցին։ Սկսեցին հաշվառել մարդկանցից մինչև անասունները, արտից մինչև տունկ, այգի ու բանջարանոց։ Հող ունեցող ինը գեղջուկից մի զինվոր գնացող էին սահմանում։ (Ուստի) Դավթի թագավորությունից թաթարների հետ գնացող ինը դուման զինվորական հաշվարկվեց, որ է ինը բյուր։ (Յուրաքանչյուր) գյուղից նվեր սահմանեցին, հազարապետին՝ մի գառ ու մի դրահկան, բյուրապետին՝ մի ոչխար ու երկու դրահկան, ձիավարձը՝ օրական երեք թեթրի (սպիտակ)»[30]։

Վրաց թագավորության և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի բնակչության ընդհանուր թիվը XIII դարի կեսերին եղել է 4—5 միլիոն[31]։ Եվ քանի որ յուրաքանչյուր ինը գյուղացիական տնտեսությունից վերցնում էին մի զինվոր, ապա Հյուսիսային Հայաստանում, որը պարտավոր էր տալ 30.000 հեծյալ, կար շուրջ 270.000 տնտեսություն[32]։

Աշխարհագիրը նպատակ է ունեցել նաև ուժեղացնել տեղական ֆեոդալների կախվածությունը քոչվոր ազնվականներից, թուլացնել նրանց տնտեսական հզորությունը։ Այն փաստորեն ավելի ուժեղացրեց նվաճված երկրներում բնակչության զանգվածային արտագաղթը, քաղաքների ու գյուղական շրջանների ամայացման պրոցեսը։

Խոսելով Արղունի օգնական հարկահան Բուղայի կամայականությունների մասին, պատմիչը նշում է. «...մտնում էր ավագանու տները և, ինչ որ իրեն դուր էր գալիս՝ առնում էր անխնա, և ոչ ոք չէր համարձակվում մի խոսք ասել նրան...»[33]։

Աշխարհագիրը ծանր հետևանքներ ունեցավ և դրդապատճառ դարձավ, որպեսզի Անդրկովկասում 50-ական թվականների վերջերին նորից ծայր առնեին ընդվզումները և ապստամբությունները։

---

30 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 107—108։

31 Նույն տեղում, էջ 251։

32 Տե՛ս С. Еремян, Очерки истории СССР, II, стр. 682. Միջին դարերում ընտանիքներն ավելի բազմանդամ էին, կային նաև մեծ գերդաստաններ, որոնք չէին բաժանվում, ուստի մի ընտանիքում միջին թվով հաշվելով 6—7 շունչ, Հյուսիսային Հայաստանում կամ Զաքարյանների տիրույթների սահմաններում հայ բնակչության թիվը կկազմի շուրջ 1,6—1,9 միլիոն, իսկ ամբողջ Հայաստանում՝ 3,5—4 միլիոն (չհաշված Կիլիկիայի հայությունը)։

33 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 313։